

ЕТИКА ТА НАУКА: СФЕРИ ПЕРЕТИНУ

У статті аналізується актуальна проблема співвідношення науки та моралі. Наукова діяльність стає ціннісно-орієнтованою і визначається вибором стратегії, відмінної від тієї, що домінувала у класичний період. Homo faber та homo sapiens із величезними труднощами перетворюються в homo moralis.

Співвідношення *моралі* та *науки* є наскрізною проблемою в історії інтелектуального поступу людства. Відношення між цими феноменами завжди відзначалися драматичним протистоянням, як двох рядоположених, але принципово різних архетипів культури. У наш час ця проблема надзвичайно актуалізується у зв'язку із очевидною і прогресуючою дисгармонією між духовним та раціональним, етичним та науковим. Проте така контраверсійність мала місце не завжди.

Античне відношення людини до Всесвіту характеризується органічним поєднанням раціонального та етичного. Таке поєднання називають *синкретичним*. Синкретичність іноді переплутують із *еклектичністю*. Синкретизм – нерозчленованість цілісного явища, якою характеризуються початкові стадії його розвитку. Синкретичною вважається досократівська давньогрецька філософія, у якій тісно перепліталися практичне знання й світоглядна орієнтація міфу, конкретні знання й міркування загальнофілософського характеру. Пізніше спробували створити єдину синкретичну римську філософію (Лукрецій, Варрон, Цицерон). Еклектизм – непарадигмальне поєднання в одному вченні різнорідних, суперечливих та органічно несумісних підходів та елементів. Йому властиве безпринципне запозичення та змішування суперечливих ідей; використання з тенденційною метою вирваних із контексту фактів та положень. Власне саме на синкретичному поєднанні раціонального та етичного і сформувалося в античності уявлення про мудрість людини.

Якесь інтуїтивне відчуття гомогенності між раціональним та етичним відчувається ще з часів Гесіода, який звертав увагу на те, що вміння («техне») має бути доповнене «правдою й сором'язливістю» («діке» та «айдос»). Платонівська Академія ділила філософію на логіку, фізику та етику. До етики відносилось усе те, що не відносилось до природи. І саме етика була домінуючою у цій «тріаді». Вона виступала як організуючий центр і кінцева мета, ради якої існують логіка і фізика. Етика розглядалася як продовження теорії пізнання, а мораль – як панування розуму над стихією природних афектів [1, с. 22].

За Платоном, моральні закони виходять із об'єктивно існуючих ідей. Сократ, Платон та Аристотель взагалі органічно поєднували етику з онтологією. Стоїки були впевнені в тому, що мораль є виявом об'єктивного закону природи. Засновник школи стоїків Зенон з Кітіону головним принципом цього вчення вважав рекомендацію жити згідно з природою. Для нього це означало «жити згідно з добродетністю: сама природа веде нас до добродетності». Добродетність розглядалася як безпосередній вияв гармонії з природою. Вони вважали, що у світі панує природна необхідність, якої не можна уникнути. Стоїки виводили мораль із внутрішньої сутності світового порядку, інакше кажучи, вважалось, що сама природа містить у собі правила і зразки моралі. Природа для стоїків є цінністю сама по собі, тому основи моралі вони шукали в розумі, який осягає сутності світового порядку, а моральність людини пов'язували зі знанням, з пізнанням самої себе та всієї природи. Чесноти людини полягають у знанні предметів, а її недоліки – у незнанні, особливо того, що є зло і що є добро.

М. Хайдеггер у своєму «Листі про гуманізм» демонструє почуття ностальгії щодо органічної цілісності елементів логіки, фізики та етики, що були властивими для античної філософії. Він вважає, що означені галузі виникають в епоху, коли думка перетворюється у «філософію», філософія – в науку (*episteme*), а наука – у справу шкільного навчання. У цьому ланцюжку виникає наука, але втрачається думка. «Мислителі до цієї епохи не знають ні якоїсь окремої “логіки”, ні якоїсь окремої “етики”, ні “фізики”. Між тим їхня думка є і не алогічною, і не аморальною. А “фюсис” продумується ними з такою глибиною та широтою, яких пізніша “фізика” вже досягнути не могла» [2, с. 348].

Моральність споконвічно передбачає здатність людини до свідомого контролю над своїми вчинками, володіння собою й утримування від сумнівних бажань. Етика є феноменом амбівалентним: дослідники до цих пір прагнуть визначитись – це продукт життєвого досвіду, набутої мудрості, чи щось трансцендентне, чи якийсь складне поєднання того та іншого. За І. Кантом, у світі, пов'язаному причинно-наслідковими зв'язками, для моралі немає жодної онтологічної підстави. Мораль репрезентує світ ноуменальний. Утилітарна, прикладна етика є продуктом значно пізнішим.

Власне варіанти поєднання раціонального й етичного пропонувалися, і навіть здійснювалися, і в «постантичні» часи. Достатньо згадати «потрійне дзеркало (зерцало)» Вінченца із Бове, який до «дзеркал» природи, науки та історії приєднував четверте – моралі. Н. Мальбранш поєднував принципи картезіанства зі вченням Августина Аврелія Блаженного. За християнською традицією, Господь написав не одну книгу, а дві: Книгу Святого Письма і Книгу Природи. Остання становить ключ до розуміння першої, що, за Ф. Беконом, оберігає нас від омани, і яка, за Г. Галілеєм, написана мовою математики. Пізніше цікаві спроби поєднання етики та онтології робили Е. Гуссерль, М. Шелер, М. Хайдеггер та ін.

Ситуація докорінно змінилась із розвитком наукового знання та його методології. Класичне (модерне) знання стало претендувати на моністичність і завершеність, що спиралось на уявлення про природну упорядкованість світобудови, властиву їй гармонію та порядок, які є доступними раціональному осягненню. Наука як феномен і сьогодні визначається як система раціонально оформленого знання, направленого на виявлення сутнісного в об'єктах дослідження. Принципами науковості є ідея об'єктивних закономірностей, наявності універсальних законів, що припускають певну єдинообразність спричиненості в організації буття, припущення «математичності» світу, ідея елементаризму (наявності вихідних складних одиниць явищ типу атомів: чисел, хімічних елементів, біологічних видів чи архетипів) та трансформізму (вивчення об'єктів через аналіз їх змін, вимога відтворюваності досліджуваних ефектів за наявності відповідних умов, а також канони раціоналізму та визнання сталої цінності істинного знання). Про роль суб'єкта наукового пізнання заговорили зовсім недавно. У XVII столітті почала втрачатися цілісна й універсальна картина світу, започаткована гіпотетичними конструктами класичної натурфілософії. Акцент почав робитися на окремих конкретних науках, що вивчали окремі ж фрагменти природного оточення. У результаті цього прогресувала переконаність в об'єктивності наукового знання, але втрачалась цілісність наукової картини світу. За М. Хайдеггером, реальне буття розчинювалось в абстрактних поняттях. Ідеалом науки стає фрагментарна концепція природи, що спиралась на механічний рух та взаємодію окремих тіл. На тлі тотальної механістичної парадигми формувалась концепція зведення (редукції) філософії до логіки й методології, різноманітних процедур аналізу та оцінки наукового знання. Вважалося, що між предметним буттям і розумом, що пізнає, немає жодного посередника. Створився паралелізм між буттям та свідомістю, звідки й безкінечні філософські дискусії між матеріалістами та ідеалістами (Ю. Хабермас).

Природничі науки з самого початку свого існування орієнтувались на *об'єктивізм* як ідеал науковості, на вивчення об'єктивної реальності «такою як вона є» безвідносно до емоцій, сподівань та гуманітарно-моральних уподобань людини. Протиставлення

етичного та наукового особливо виразно проявляє себе у процесі усвідомлення та застосування *принципу об'єктивності*, що був і є критерієм науковості взагалі. «В гносеологічному аспекті об'єктивність розкривається як визначальна риса людського знання, як характеристика істини, достовірних законів і теорій. Гносеологічну об'єктивність вбачають в тому, що зміст пізнання зумовлений предметом пізнання; не залежить від волі і бажання суб'єкта» [3, с. 441].

Наука описує реальність такою, якою вона є «сама по собі», абстрагуючись від свідомості та стану суб'єкта. Ідеалом науки є наявність стандартів достовірності, доказовості, інтерсуб'єктивності знання, спрямованість на прогностичність, евристичність та практичну ефективність. Згодом були застосовані принципи простоти і економії мислення. До базової складової науки відносяться канони детермінізму, раціоналізму «з його припущенням інтелектуальної розмірності буття та всевладності розуму, вищою інстанцією якого виступає логіка та математика» [4, с. 149-150].

В історії пізнання авторитет математики серед вчених був завжди високим. Спроби практичного застосування математичного апарату в різних наукових галузях робилися завжди й мають давні традиції. Древні греки знання, отримані із апіорних умоглядних моделей, називали «марема». Саме на них спирався Платон при побудові свого «світу ейдосів». На вході в його академію висіло гасло: «Не геометр да не ввійде». У свій час Галілей стверджував, що Всесвіт можна пізнати лише навчившись розуміти його мову і тлумачити знаки, якими він написаний. Написаний же він мовою математики. Тому вважалося: скільки в науковій концепції математики, стільки й науки. Аналізуючи можливості наукового передбачення, Г. Спенсер зазначав, що недорозвинена наука спроможна лише на якісне передбачення, а розвинена – на кількісне, як повне, доказове й правильне. А Макс Планк вважав, що фізик повинен виміряти всі речі, що вимірюються, і зробити невимірні речі вимірними.

Але, як було показано Е. Гуссерлем, надавши природознавству математичного статусу і досягши вражаючих успіхів у пізнанні сутностей матеріальних речей та процесів, вчені дистанціювалися від «життєвого світу» людини. Виникає небезпечна розриваність між життєвим світом та світом сутностей – явище, яке не може бути компенсованим успіхами науки та техніки. Набуває поширення думка, що в бутті соціуму є дещо більш істотне, ніж успіхи наук і досягнення виробництва.

Загалом основні світоглядно-методологічні установки класичної науки можна редукувати до наступних міркувань:

- існує об'єктивна реальність, що розвивається природним чином;
- сама природа є одноманітною, усталеною і простою у своїх фундаментальних засадах;
- у світі принципово відсутні позаприродні сутності;
- природний розвиток відбувається закономірно;
- ця закономірність може бути відкритою й вивченою;
- пізнання закономірностей світу є пізнанням його суті, і саме в цьому полягає цінність та призначення науки як шляху (засобу) досягнення об'єктивної істини.

Саме на цих «максимах» і виникає абсолютний авторитет наукового знання і переконаність в ефективності науково-технічного прогресу, пік яких прийшовся на ХІХ століття, яке називали «віком просвітництва». На цих сподіваннях формувалися як детермінізм П. Лапласа, так і «Філософія загальної справи» М. Федорова. Гіпертрофовану віру в науку О. Герцен влучно назвав «магометанством», або «буддизмом» в науці. «Буддисти науки, так чи інакше піднявшись у сферу всезагального, із неї не виходять. Їх калачем не заманиш у світ дійсності та життя. Хто їм може звеліти змінити обширну храмину, у якій нічого робити, зате почесно, – на наше життя з його буремними пристрастями, де потрібно працювати, а іноді й загинути» [5, с. 70].

У сучасній філософській літературі велика увага приділяється семантичним уточненням понятійного апарату гносеології. Зокрема такі феномени європейської (західної) філософії, як «раціональність» та «раціоналізм» вже не буде коректним розглядати лише як абстрактно-логічні утворення, без врахування їх соціально-культурної природи. Раціональність пов'язується з латинським «ratio», що перекладається як розум. У класичній науці склалася тенденція розглядати розум як абсолютно суверенний, а засоби й процедури пізнавальної діяльності як абсолютні, постійні й позаісторичні. Таке тлумачення видається не достатньо коректним. Ratio – це, швидше, здатність рахувати, складати списки, визначати корисне. Саме це й мають на увазі критики «картезіанського» раціоналізму. Поняття «розум» знаходиться в одному семантичному ряді з поняттям «розсудок». Ці поняття, за І. Кантом, є якісно різними. Ще Аристотель протиставляв перше (софійне, теоретичне) знання, як вияв розуму, другому, практичному, як здатності вирішення конкретних задач. Феномен мудрості пов'язувався з розумом, а не з розсудливістю. Мудрець володів «знаннями про начала», тому міг передбачити не лише наслідки, що виходять із принципів, але й самі принципи, на яких базується духовне буття людей, на відміну від хаотичності світу і його оманливих чуттєвих репрезентацій. Вже в уявленнях Аль-Фарабі ця теза тлумачилась так, що розумним є той, кому властива доброчесність, яка дозволяє йому вибрати добро й уникати зла.

Сучасне розуміння ratio і критика раціоналізму (перш за все наукового) не завжди враховують цю важливу обставину. Розум є не лише джерелом знання, а й необхідною передумовою моральної дії. К. Поппер нескромно впевненість у вищих інтелектуальних здатностях, претензії на посвяченість, володіння достовірним та безумовним знанням називав псевдораціоналізмом. У зв'язку з цим робляться цікаві спроби порушити монополію науки на раціональність, яка призводить до витіснення моральних аспектів (норм) у сферу ірраціонального. К.-О. Апель вирізняє чотири форми раціонального: наукова, технологічна, герменевтична та етична. Таким чином, відбувається повернення до семантики античного розуму, де етика є підґрунтям логіки й раціональності, і не за демократичним принципом їх кооперації, а за принципом цілісності світу, у якому «все пов'язано зі всім». Як зазначав П. Тейяр де Шарден, ми тільки починаємо усвідомлювати, що «дещо розвивається у світі за нашим посередництвом, може бути, за наш рахунок. І, що ще важливіше, ми помічаємо, що у цій великій грі ми одночасно гравці, карти і ставка. Ніхто не продовжить її, якщо ми підемо із-за столу. І ніщо не може примусити нас залишатися за столом» [6, с. 183].

Попри всі декларації про цілісність світу, сучасні наукові та соціальні практики залишаються диференційованими, віддаленими одна від одної, в результаті чого наукова раціональність протиставляється соціальній раціональності й розглядається як головна причина антропологічної та екологічної криз нашої цивілізації. Розвиток науки та техніки продукує засоби деструктивного антропогенного впливу на біосферу, витончені технології маніпуляції масовою свідомістю та репресивної дії на окрему особистість.

Усвідомлення специфіки реального процесу розвитку науки вимагає врахування взаємовпливу феноменів *інтерналізму* та *екстерналізму*. Важливим є встановлення виваженої міри між певним суверенітетом науки, її «академічними вольностями», відносною незалежністю від впливу інших форм суспільної свідомості та її онтологічною вкоріненістю в соціально-культурне тло соціуму. У сучасній філософії науки надзвичайно актуалізуються антропологічні та психологічні аспекти наукової творчості, оскільки людина, навіть науковець, не є повністю раціональною істотою. «Шлях, яким іде наука, насамперед визначається творчою уявою людини, а не універсумом фактів, що її оточують. Творча уява, вірогідно, здатна знайти нові підтвердження навіть для “найабсурдніших” програм, якщо пошук проводиться з достатньою наполегливістю» [7, с. 384].

Науки про природу (природознавство) пройшли багатоміжковий складний та драматичний шлях свого розвитку, який детально фіксує історія науки. Як вже зазначалося, на стадії вже повної зрілості одними із очевидних достоїнств справжньої науки були об'єктивізм і доказовість.

Наука уявлялась як єдиний засіб об'єктивного і абсолютного пізнання, вільного від етичних та оціночних суджень. На гуманітарні аспекти теорії пізнання майже ніхто не звертав уваги. Хоча вони завжди були присутніми в науковій роботі. У цьому відношенні цікавими є спостереження М. Мамардашвілі, глибокого дослідника творчості Р. Декарта. Філософія цього засновника класичного раціоналізму, за М. Мамардашвілі, характеризувалась шляхетністю, щедрістю та великодушністю. Р. Декарт був переконаним у тому, що намагання все знати не є оптимальною стратегією людини. Та це їй і не потрібно. Як і Теренцій, він вважав, що людині властиво помилятися. Достатньо того, що нам вистачає рішучості та сили реалізувати те, що ми вважаємо найкращим [8, с. 15].

Цікавим історико-філософським прецедентом була впевненість Дж. Локка та Б. Спінози в тому, що етичні приписи можуть бути такими ж очевидними і точними, як математика.

М. Шелер погоджується з І. Кантом, що «дійсність – це позачасовий, вічний, строгий зв'язок засад та наслідків, повністю збагненна й прозора, як кристал. Усі форми, образи, індивіди, якості, цілі, цінності... не належать буттю в собі; вони привнесені в речі тільки людиною» [9, с. 63].

Природа не є абсолютною дійсністю, вона визначається суб'єктивними формами розуміння. За П. Фейєрабендом, природа, в той чи інший період часу, становить наше власне творіння, у тому сенсі, що всі властивості, які їй приписуються, спочатку були виявлені нами, а потім використані для упорядкування навколишнього середовища [10, с. 31].

Отже, виходить, що істина не відкривається, а створюється. П. Фейєрабенд запропонував напрямок «антропологія пізнання», де знання осмислюються як епіфеномен практичної діяльності людей, свідчення їх інтересів та потреб, стереотипів сприйняття, що стихійно складаються. Мислення має поєднувати ціннісні та раціональні структури, враховуючи їх специфіку. Звідси переконання, що моральний закон має такий же всезагальний і необхідний характер, як і теоретична істина. Більш того, моральний закон є першим принципом по відношенню до емпіричного світу. І хоча він належить до особливого ідеального світу, але не є чимось онтологічно іншим порівняно зі світом природи. Сама природа є приналежною до структур ідеального світу і тому є важливою цінністю [11, с. 74].

Не визначивши «що я можу знати», неможливо відповісти на питання «що я повинен робити». Інакше кажучи, допускається принципова можливість обґрунтування моралі теоретичними засобами. Пояснення моральних витоків і принципів є процедурою раціональною, призначенням якої є формування знання про природу феномену моралі. Таким чином, робляться продуктивні спроби інтегрувати традиційно альтернативні функції опису та оцінки. Тим більше, що дескриптивно-прескриптивний характер є властивим не лише етичним побудовам, а й науковим законам. Терміни «істина» і «цінність» не є альтернативними, як і не виключають один одного натуралізм і трансцендентальна філософія; вони є взаємодоповнюючими (В. Гьосле).

Класичне наукове знання згодом набуває тенденції виходити за свої традиційні межі, особливо коли звертається до проблем екзистенційного характеру: в першу чергу екологічних, біоетичних, антропологічних, гуманітарних тощо. Такі природознавчі напрямки вже не можуть бути нейтральними відносно моралі та цінностей. А.Н. Уайтхед, заперечуючи класичне положення про те, що моральні інтуїції можуть бути застосовані лише до приватного світу психологічного досвіду, вважає, що західний світ потерпає від цього. Більш того, «припущення про незастосовність цінності до самої матерії призвело до браку поваги до краси природи та мистецтва» [12, с. 258].

Багато представників класичної та некласичної науки прагнули до усвідомлення низки проблем на пересіченні природознавства, релігії та етики (А. Ейнштейн, Н. Бор, М. Борн, М. Планк, В. Гейзенберг та ін.). М. Планк ще в 40-х роках минулого століття в роботі «Релігія та природознавство» обстоював думку, що релігія і природознавство не є антагоністами, а доповнюють одне одного. У цьому випадку ми маємо пряме звернення до фундаментальної середньовічної проблеми «подвійної істини», що є продуктивною спробою її подальшого розвитку, але вже із глибин природознавства, видатні представники якого відчули потребу в поєднанні знання та віри.

У сучасному науковому пізнанні набуває актуальності принцип «застереженості», який не вимагає заборони (мораторію) на певний напрямок наукового дослідження, але попереджує про можливі негативні наслідки. За У. Беком, наука вже не є джерелом вирішення проблем, вона стає джерелом їх виникнення. Витоки небезпеки вкорінені нині не в невігластві, а в знанні. Наука із пошукача істини стає банальною комерційною інституцією, де править закон наживи. Інакше кажучи, етика ідеалів переходить в етику інтересів. Домінування бізнесових інтересів над суто науковими та етичними, що відбувається в сучасному світі, призводить до виникнення різного роду паліативів, позірного врахування наукових рекомендацій та формальних етичних нормативів. Влада (та й суспільство) звертають увагу скоріше на наслідки, ніж на причини екологічних, гуманітарних та соціальних негараздів. У. Бек ілюструє це на прикладі поширеної практики визначення «допустимих меж забруднення», замість того, щоб забруднення вважати неприпустимим взагалі. К.М. Маєр-Абіх наводить низку прецедентів санації наслідків, орієнтації на зиск: скажімо, масово створюються виробництва, спрямовані на переробку відходів, замість того, щоб господарства взагалі не виробляли б відходів. Практикується вирощування стійких до промислового впливу дерев, стійких до отруєння лісів, замість того, аби позбутися самого отруєння [13, с. 126].

Покладаються великі сподівання на те, що техногенна і ринкова цивілізація зміниться духовно-екологічною, що виглядає надто утопічним як на сьогодні. Наука як соціальна інституція нині втрачає авторитет, стає банальним і поширеним фактом і зазнає серйозної (часто мотивованої) критики. У. Бек вважає її одним із головних чинників становлення «суспільства ризиків». Наукові досягнення, «хвалені колись джерела багатства (атом, хімія, генна технологія тощо) перетворюються в джерела непередбачуваних загроз» [14, с. 62].

Класична науково-технічна раціональність, зациклена на прогресі, виявилася неспроможною перед ризиками, що зростають, та цивілізаційними небезпеками. «Вся наукова бюрократія з її довгими коридорами, залами засідань, некомпетентними, напівкомпетентними і зовсім незрозумілими судженнями і бундюченням вчених мужів постає перед нами» [7, с. 65]. Унаслідок тотальної комерціалізації науки прогресує сервілізм вчених, здатних обґрунтувати (науково!) будь-яке починання властей і виробників. Саме із благословення науки владні інстанції «видають охоронні грамоти на виробництво “безпечних” отрутохімікатів, які все більше і більше діють нам не лише на нерви» [7, с. 38]. Наукове знання стає фінансовим товаром. У ньому домінує секретність, конкуренція, комерційна тайна. Доповіді на наукові конференції піддаються цензурі керівництва інститутів і «компетентних органів». Глобалізація вимагає уніфікації системи наукової освіти, стандартів організації та проведення наукових досліджень. Порушуються національні традиції і традиції наукових шкіл. Уніфікація призводить до втрати різноманітності, що негативним чином відбивається на формуванні інноваційних напрямків наукових досліджень [15, с. 5].

Нині стає очевидним, що знання, набуте людиною, не завжди є благом і автоматично приносить лише користь. Воно нерідко уособлювало собою певного «джина із пляшки». Причому потенційні негативні наслідки наукового відкриття можуть бути значно біль-

шими, ніж позитивні, «заплановані». В.Р. Поттер вводить у науковий обіг термін «*небезпечне знання*», потенціал якого в наш час невпинно зростає. Причому воно формується значно швидше, ніж мудрість, яка необхідна, щоб ним управляти. Саме тому слід «рятувати розум від нерозумної раціональності» (К.М. Маєр-Абіх) і «умонтовувати штурвал і гальма в “некерований механізм” науково-технічного розвитку» (У. Бек). Рятувати розум від нерозумної раціональності закликали К.М. Маєр-Абіх, У. Бек, Дж. Дьюї та ін. Останній зауважує, що людський розум спітає власну мережу знань. Людина дивилася на плоди своєї розумової праці і думала, що бачить об'єктивну реальність. Завдання нової філософії (логіки) – захист людського розуму від його самого [16, с. 52].

К. Поппер взагалі вважав, що кризовий стан соціальних наук є наслідком їх нав'язливих намагань копіювати методи фізики за умов їх одностороннього розуміння. Його головне заперечення історизму спиралося на тезу, що за допомогою раціоналістичних (наукових) методів неможливо передбачити хід історії. Тому некоректним є термін «історична необхідність». Причому заперечення наперед передбачуваного історичного процесу в нього не експлікувалося з традиційним класичним протиставленням мінливого соціального та незмінного фізичного світу. За К. Поппером, наукові відкриття в точному природознавстві є такими ж непередбачуваними, як і в суспільствознавстві. «Всі закони або теорії слід вважати гіпотетичними, або приблизними, тобто просто здогадками» [17, с. 20].

Тому він піддавав критиці уявлення про завершену точність наукових доведень. Логіка й математика розробляють лише засоби наукового опису світу, але не надають нам інформації про нього. Значимість теоретичних положень природознавства полягає не в їх абсолютній достовірності, а в постійній можливості й необхідності їх фальсифікації. На цих засадах, на його думку, можна формувати певну єдність природознавчих та соціо-гуманітарних наук. Тоді, замість покладання на «об'єктивні закони історичного розвитку», слід формувати суспільні проекти шляхом удосконалення методу проб і помилок, методу часткових змін і протистоянь. Об'єднання методів природознавства та суспільствознавства має полягати в узагальненні, елементах гіпотетико-дедуктивних конструкцій та постійному процесі селекції ідей внаслідок фальсифікації усталених положень.

Вважається, що перші зустрічні кроки сучасного природознавства до пізнання реального світу з урахуванням його гуманітарного контексту почали здійснюватися на ґрунті новітніх форм фізики (релятивістської та квантовомеханічної), через термодинаміку та синергетику. Саме тут знаходяться витoki «фізики становлення» (Хакен). І. Пригожин, І. Стингер, Г. Ніколіс та інші показали, що в природознавстві гносеологічна ситуація постає більш складною, ніж уявлялося в класичний період. У неврівноважених (дисипативних) структурах порядок виникає спонтанно з хаосу в процесі самоорганізації. Він виникає випадково і, разом із тим, з певною необхідністю. Виявилось, що стан хаосу і стан порядку знаходяться у складному динамічному взаємозв'язку, у якому задіяні імовірнісні параметри реальності. Принципи синергетичності (сукупної дії) акцентують увагу на такі властивості надскладних об'єктів, які стають предметом сучасної науки, як незворотність, нелінійність, спонтанність. Коли складна система переходить поріг усталеності (точка біфуркації), вона переходить в інший стан, передбачення якого є принципово неможливим. Мінімальне зовнішнє втручання в цій ситуації є резонансним.

Органічна природа є чудовою ілюстрацією неврівноважених систем. Кожний фрагмент живого робить постійний вибір одного з варіантів майбутнього за допомогою флуктуацій та за умов поєднання необхідності та випадковості. У сучасній науці кожний об'єкт дослідження не може бути пізнаним «відстороненими очима», вимагає підключення дослідника як розпізнавальної (що сприймає) системи. Образ науки набуває людських вимірів, а людина стає виразником і репрезентантом творчих можливостей Універсуму (Кримський). А феномен науки в цілому слід розглядати не лише у логіко-методологічному, а й у соціально-культурному аспекті. С. Кримський пише про гуманітарну революцію, котра почалася з усвідомлення кризи неопозитивізму, скепсису до

методологоцентризму – пріоритету методу перед смисложиттєвим усвідомлення суцього. У наш час ціннісним принципом пізнавальної діяльності стає знання, яке усвідомлює свої межі у сфері соціальності, яке здатне втілюватися у людських долях відповідно до ідеалів гуманності, моральності та мудрості [4, с. 79].

Виникає уявлення про «етику науки», яка орієнтує вченого на високий професіоналізм, зваженість, «інтелектуальну чесність». Історичні корені *етики вченого* знаходяться ще у медичній деонтології асклепідів. Як сподівався В. Вернадський, в міру того, як загальнолюдська культура поширюється на все більший район земної кулі, перед людством постає питання про обмеженість тих корисних сил, які зосереджені в навколишній природі. У міру того, як наукові знання все більше охоплюють навколишнє життя, поширюється турбота про майбутнє, про охорону для нащадків природних багатств, бережне їх використання. Наукова етика може розглядатися і під кутом зору людських взаємостосунків – під кутом зору правильного життя в ноосфері, але вона може ставитися і в іншому аспекті – етичного життя вченого. Власне, концепція ноосфери (сфери розуму та праці) мала б бути втіленням не лише «сили наукової думки», а й моральних якостей людства. Ноосферний підхід орієнтує на гармонію духовних і природних начал.

Нині відбувається обговорення «Етичного кодексу вчених України». У проекті його наголошується, що кодекс встановлює основні засади для оцінки вченими своєї власної роботи та діяльності колег з моральної точки зору. Основним його завданням є надання пріоритету моральним вимірам науки та соціальній відповідальності наукового співтовариства і кожного вченого зокрема. Проблема особистої відповідальності вченого набуває важливого значення у зв'язку з тим, що громадські інституції часто не встигають за стрімкими темпами розвитку науки і технологій. У всьому світі етичні кодекси базуються на розумінні того, що належна практика у сфері науки сприяє довірі в середовищі наукового співтовариства та між ним і суспільством. Вчені мають бути впевненими в надійності результатів роботи своїх колег. У свою чергу суспільство повинно бути впевненим у чесності науковців та достовірності результатів їх досліджень. На жаль, останнім часом така довіра похитнулася у зв'язку з тим, що все частіше спостерігаються серйозні порушення етики, що поставили під загрозу авторитет науки та довіру суспільства до вчених. Наука втрачає культурну місію і моральний авторитет і перетворюється у пересічну професію з корпоративними інтересами. Далай-лама XIV вважає, що коли дослідження здійснюються лише з метою здобування прибутку, або слави, або дослідник працює заради чистої науки – невідомо куди все приведе. Вчений має завжди усвідомлювати можливість зловживань у своїй сфері. Оцінки, що спираються на комерційний інтерес, завжди будуть суперечити правам людини. Це небезпечний та слизький шлях [18]. Як зазначає Е. Агацці, «в часи, коли наука отримала такий високий престиж і справляє сильний вплив на думки та почуття людей, чесне й морально бездоганне розповсюдження наукових істин стало одним із головних етичних імперативів» [19, с. 98].

Тут у жодному разі не обмежуються «свободи науки»; ми просто повинні погодитись із тим, що прогрес людства має здійснюватись шляхом введення корисних, мудрих і доречних регуляцій, аби не допустити зловживань, несправедливості і небезпеки для окремих осіб і для суспільства в цілому. Нарешті, вчений є часткою суспільства і не може ставити себе в позицію стороннього спостерігача.

Якщо Е. Агацці говорить про необхідність поєднання морального та наукового контекстів, то В. Канке обстоює думку, що етичний компонент знаходиться не біля наукового знання, поруч із ним, а в його серцевині. Для цього він виходить не із поширеної класифікації наукового знання: природознавство, соціогуманітарія та технічні науки, а використовує класифікацію, запропоновану Ч. Пірсом: *синктатика*, *семантика* та *прагматика*. Синктатика (грец. *syn.* – разом і *taxis* – розміщення по порядку) – дослідження формального взаємозв'язку знаків (логіка, математика); семантика (грец. *semantikos* –

означення) – дослідження знаків та їх референтів (денотатів) – (фізика, геологія, хімія); прагматика (грец. *pragma* – справа, дія) – досліджує взаємовідношення між знаками та ціннісними установками людей, що користуються цими знаками (технічні та гуманітарні галузі науки).

Знання вважається науковим, якщо воно є несуперечливим (синтаксичні науки), підтверджуваним (семантичні науки), ефективним (прагматичні науки). Тут ми маємо справу зі штучним розмежуванням сфер компетентності. Хіба несуперечливість чи підтверджуваність не властиві етиці, а ефективність – науці? Належне (повинність) зовсім не суперечить ефективності. Експлікувати із математики фізику неможливо, але зв'язок між ними очевидний. Це є сферою актуальних нині міждисциплінарних досліджень. Етика і наука так само є «взаємоінтерпретованими» [20, с. 15].

За класичними канонами, під фактами, якими оперує наука, вбачаються лише матеріальні речі та процеси. Такий обмежений фактуалізм визнає статус науковості лише за семантичними науками. У такому разі за межі науки виводиться навіть математика, оскільки у природі відсутні такі фундаментальні її конструкти, як квадратні корні, диференціали, інтеграли тощо. Некоректне звуження дослідницького поля науки приводить до очевидної суперечності із життєвими реаліями [20, с. 19].

За В. Канке, етика має бути науковою і акцентувати увагу на тому, що кожна людина керується у своїх діях аксіологічними оцінками. Саме наукова етика дозволяє людині досягнути вершини того, що було б недосяжним без неї. «Одна із прикметних особливостей людини полягає в тому, що будь-яка функція її життєдіяльності як особистості... завжди була в органічному взаємозв'язку із аксіологічним мисленням. Є і *повинно*-речення доповнюють одне одного, іншого не дано, вони не можуть існувати у повній взаємній ізоляції» [20, с. 25]. На перший погляд, синтаксичні та семантичні науки є етично нейтральними. Проте таке враження складається лише в інтерналістському відношенні, коли вони є вирваними із загальнолюдського контексту і знаходяться по той бік моралі. В екстерналістському відношенні, будучи включеними в павутину різноманітних зв'язків людини з природою та до інших людей, і синтетичні, і семантичні науки набувають цілком очевидного етичного значення. «Наука – це не тільки когнітивне (раціональне), але й перцептуальне (чуттєво-емоційне) явище» [20, с. 298].

Отже, ціннісна нейтральність науки вже не є безсумнівним положенням. Наукова діяльність стає ціннісно-орієнтованою і визначається певним вибором стратегії, відмінної від тієї, що домінувала в класичний період. Наука, як і будь-який вид людської діяльності, в принципі не може не орієнтуватися на певну систему цінностей. Проблема поєднання наукового і етичного в наш час набуває безпрецедентної актуальності, але продовжує бути проблемою. І до сьогодні в наукових та білянаукових колах зберігається традиційне переконання про їх принципову відмінність. Дійсно, *Homo faber* та *homo sapiens* із величезними труднощами перетворюються в *homo moralis*. Стає очевидним, що до правлячої еліти повинна долучитися еліта інтелектуальна та духовна. Але ця задача ризикує бути принципово нездійсненою без радикального переосмислення природи взаємостосунків морального та раціонального.

ЛІТЕРАТУРА

1. Этическая мысль: научно-публицистические чтения. – М. : Прогресс, 1988. – 384 с.
2. Проблема человека в западной философии. – М. : Прогресс, 1988. – 552 с.
3. Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
4. Кримський С.Б. Під сигнатурою Софії / Кримський С.Б. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 397 с.
5. Герцен А.И. Сочинения в девяти томах / Герцен А.И. – М. : Гос. изд-во художественной литературы, 1955. – Т. 1. – 515 с.

6. Тейяр де Шарден. Феномен человека / Тейяр де Шарден. – М. : Наука, 1987. – 240 с.
7. Лакатос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ / И. Лакатос // Кун Т. Структура научных революций / Кун Т. – М. : АСТ, 2001. – С. 269-454.
8. Мамардашвили М. Картезианские размышления / Мамардашвили М. – М. : Прогресс; Культура, 1993. – 352 с.
9. Шелер М. Избранные произведения / Шелер М. – М. : Гнозис, 1994. – 490 с.
10. Фейерабенд Пол. Избранные труды по философии науки / Пол Фейерабенд. – М. : Прогресс, 1986. – 543 с.
11. Хесле В. Философия и экология / Хесле В. – М. : АО «Камі», 1994. – 192 с.
12. Уайтхед А.Н. Избранные работы по философии / Уайтхед А.Н. – М. : Прогресс, 1990. – 717 с.
13. Маер-Абіх К.М. Повстання на захист природи. Від доповіді до спільності / Маер-Абіх К.М. – К. : Лібра, 2004. – 196 с.
14. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Бек У. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
15. Горохов В.Г. Как возможны наука и научное образование в эпоху «академического капитализма»? / В.Г. Горохов // Вопросы философии. – 2010. – № 12. – С. 3-14.
16. Дьюи Джон. Реконструкция в философии / Джон Дьюи. – М. : Логос, 2001. – 162 с.
17. Поппер К.Р. Объективное знание. Эволюционный подход / Поппер К.Р. – М. : Эдоториал УРСС, 2002. – 384 с.
18. Далай-лама XIV. Этика для нового тысячелетия / Далай-лама XIV. – СПб. : Нартанг, 2001. – 236 с.
19. Агацци Э. Почему у науки есть и этические измерения? / Э. Агацци // Вопросы философии. – 2009. – № 10. – С. 93-104.
20. Канке В.А. Этика ответственности. Теория морали будущего / Канке В.А. – М. : Логос, 2003. – 352 с.

М.М. Киселев

Етика и наука: сферы пересечения

В статье анализируется актуальная проблема соотношения науки и морали. Научная деятельность становится ценностно-ориентированной и определяется выбором стратегии, отличной от доминирующей в классический период. Homo faber и homo sapiens с огромными трудностями превращаются в homo moralis.

М.М. Kiseljov

Meeting Points of Ethics and Science

The actual problem of correlation between science and morality is analyzed in the article. Scientific activity is getting value-based and is determined by choice of strategy, which differs from the main strategy of the Classical period. Against heavy odds, Homo Faber and Homo Sapiens turn into Homo Moralisis.

Стаття надійшла до редакції 27.04.2012.